

ÉGHAJLATVÁLTOZÁS ÉS ÉRTÉKÁTRENDEZŐDÉS MAGYARORSZÁGON. TÉNYEK ÉS HIPOTÉZISEK

LEVELEKI MAGDOLNA¹

Összegzés:

A migráció jelzőszámai szerint a népességnek faluról városra való áramlása a múlt század utolsó évtizede óta tart, és ez a folyamat 2001–2011 között sem állt le. A városokból való kiköltözés azonban nem magyarázható tisztán a gazdasági racionalitás fogalmkörében. Újfajta értékek, attitűdök mentén lehet csak értelmezni a változásokat, mely értékek között a kisteleplülések környezeti, szociális adottságait érdemes/szükséges számba venni. Az otthonszemlélet (lokalitás), a felelősségérzet, az autonómia iránti igény erősödése valószínűsíthető a lakóhelyválasztással kapcsolatos döntések mögött, mely értékek előtérbe kerülése az éghajlatváltozás által okozott krízishelyzetekre is adekvát válaszként értelmezhető.

Kulcsszavak:

Éghajlatváltozás, adaptáció, értékek, attitűdök, belföldi vándorlás.

Summary:

Based on the migration index numbers the stream of the population from the cities to villages is an on-going process starting from the late 1990's and it has not stopped between the period of 2001-2011. Moving out of the cities cannot be explained by pure economic rationalities. Changes can only be analysed and understood by taking into account the arising new values and attitudes: one of these to be taken into account is the environmental and social givens of a small town or village. The local home attitudes, sense of responsibility, the growing desire to autonomy are some of the decisive factors behind choosing a new domicile. The increasing importance of these values can be viewed as an adequate response to the crisis situation provoked by the climate change.

Keywords:

Climate change, adaptation, values, attitudes, domestic migration.

Bevezetés

Az éghajlatváltozás következtében kialakuló válsághelyzetekre jól alkalmazható Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2007) definíciója, mely szerint minden válsághelyzet közös vonása, hogy „megkérdőjelezi az egyén addig kialakított élethelyzetének folytathatóságát, valamilyen szempontból lehetőségeinek szűkítésével fenyegetnek”.² A szerzők az adaptációt mégsem védekezésként, valamilyen status quo védelmeként, hanem dinamikus és az egyént dinamizáló kulturális tudásként értelmezik. Megkülönböztetik az alkalmazkodástól, amikor az individuum csupán reagál a környezetéből érkező hatásokra, de eközben lényegében mind az individuum, mind a környezet az marad, ami volt. Az adaptálódó egyén viszont változtat önmagán és környezetén.

A szerzők egy 2007-ben végzett szociológiai kutatás keretében az egyének által válsághelyzetekben követett stratégiákat vizsgálták. Interjúkat elemezve fenomenológiai megközelítést alkalmazva a stratégiák két nagy csoportját különböztették meg. Az egyik csoportba azok tartoznak, melyek alkalmazásakor az egyén külső segítséget vesz igénybe: a közösséghez fordul, bizalmát valamilyen mögötte álló erőbe veti, gyermekkorából merít biztonságérzetet, hagyományokat, megtanult értékrendet mozgósít, ide sorolható bizonyos

¹ Egyetemi docens, Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézet, elérhetőség: tarstudom@mftk.uni-pannon.hu.

² Kapitány – Kapitány, 2007, 39.

értelemben az új ismeretek elsajátítása is, bár ekkor a kívülről nyert támogatás saját erővé, aktívan alkalmazott belső eszközzerré válik.³

Más esetekben saját képességeire támaszkodik az egyén. Ezek a technikák lehetnek pszichikai egyensúlyteremtők (pl. vitális kapacitás mozgósítása, saját erőbe vetett hit, optimizmus, szabad döntés fenntartása, a dolgok átértelmezése, tágabb összefüggésbe helyezése, vagy a helyzet elfogadása). De ebbe a csoportba sorolják a kutatók a külső körülményeknek az egyén számára kedvezőbbé formálását is felkészüléssel, több lábon állással, az egzisztenciális függetlenség megteremtésével, az óvatossággal, a kitartással, új ismeretek megszerzésével, a helyzetből való kilépéssel, szerepváltással, a kommunikációs mód megváltoztatásával, értékátrendezéssel, teljes újrakezdéssel és a mások érdekében kifejtett aktivitással is.⁴

Az egyén által válsághelyzetekben alkalmazott módokat számos tényező befolyásolja. Közéjük tartoznak a vallásos szemlélet sajátosságai (melyek akkor is hatnak, ha a vallásos hit már nincs jelen, vagy elhalványodik), az értékrendszer, az egyén „társadalmi-termelési helyzete” kulturális-műveltségi jellemzői, áttekinthető, világértelmező képessége, nemi hovatartozása, életkora, foglalkozása, lakóhelye, más szóval „felnevelő közege”. De befolyásolja a válságkezelő technikákat maga a társadalmi rendszer is, „azok a kulturális szokások és szabályok, amelyek kijelölik az egyes alkalmazkodási lehetőségek határait.”⁵ Mindezek háttérben a nemzeti kultúra értelmezési mintázatokat, megoldásmódokat közvetít, szokásokat alakít ki, miközben új „globális”, a média és a világkereskedelem által közvetített alkalmazkodási módok is megjelennek. De a személyiség pszichológiai jellemzőit is meg kell említeni a stratégiák és technikák választását meghatározó tényezők között.⁶

Az alábbiakban az adaptációnak néhány olyan módját tárgyalom, melyek során az egyén, a külső körülmények kedvezőbbé formálásával törekszik a válsághelyzet megoldására. A fenti tipológiában szereplő adaptációs módok közül vizsgálom az „értékátrendezést”, ezen belül a hagyományok, a megtanult értékrendek mozgósítását, valamint a „helyzetből való kilépést vagy teljes újrakezdést”. Tanulmányomban, melynek főbb tézisei egy, az éghajlatváltozás társadalmi hatásaival foglalkozó empirikus vizsgálat előkészítését, a kutatási koncepció megfogalmazását célozzák,⁷ az éghajlatváltozás következtében szükségessé vált értékátrendeződést az ökofilozófiai kérdésekkel foglalkozó elméleti szakirodalomra, elsősorban Béres Tamás, Takács-Sánta András, Lányi András, Farkas Gabriella, Zsolnai László írásaira támaszkodva vázolom. Ezt követően áttekintem a tárgyalt témakörök mentén azokat a hazai értékpszichológiai vizsgálatokat, melyek az ökofilozófiai írások nyomán megfogalmazott kérdésekre, az eddig végbement értékátrendeződésekre világítanak rá. Végezetül az adaptációnak egy sajátos formáját, a „helyzetből való kilépést, a teljes újrakezdést”, mint az éghajlatváltozásra adott választ vizsgálom. Ez utóbbival kapcsolatosan hipotéziseket fogalmazok meg a legfrissebb népszámlálási adatok felhasználásával.

³ I. m.

⁴ Valamennyi alkalmazkodási technikában közös elem, hogy „megkísérlik kiterjeszteni az egyén erejét, hatókörét”. A technika, melyeket az egyén alkalmaz, a társadalomból származik, ezek a technikák eredetileg a társadalom biztonságát, integráltságát szolgálják, „s amikor az egyén alkalmazni kezdi őket, ezzel önön társadalmiságát, lényének társadalmi oldalát mozgósítja, s így önmagát az individuális léthatárainál tágabb létező, a Társadalom képviselőjeként tételezve valóban kiterjeszti önön határait.” I. m. 38–39.

⁵ I. m. 61.

⁶ I. m. 54–63.

⁷ A kutatás a Pannon Egyetem és az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0064 azonosító számú „Az éghajlatváltozásból eredő időjárási szélsőségek regionális hatásai és a kárenyhítés lehetőségei a következő évtizedekben” című projekt a(z) „Attitűd, mentalitás, történeti és kortárs alakzatok” elnevezésű almodul keretében zajlik.

Paradigmaváltás az értékekben, attitűdökben. A változás főbb dimenziói

Az éghajlatváltozással összefüggő értékrend és attitűd változás kérdései a szakirodalomban két fő probléma körül fogalmazódnak meg:

Az egyik fontos kérdés: vajon elfogadjuk-e azt a természettudósok számára egyértelmű tény, hogy a Földünkön zajló éghajlatváltozáshoz számottevően hozzájárulnak antropogén hatások? A változások negatív következményeinek ismeretében megfogalmazódik-e bennünk az ember felelőssége, azon belül saját felelősségünk, és ha igen, hogyan? A másik fontos kérdés, hogy szükség van-e alapvető értékrendbeli, gondolkodásbeli változásokra, és mi lehet ennek a „paradigmaváltásnak” a tartalma? Mutatkoznak-e jelei a változásnak?

Ha az éghajlatváltozás okainak ismeretében egy szükséges és kívánatos változás irányát szeretnénk körvonalazni, nyugodtan támaszkodhatunk az öko-filozófia, öko-gazdaságtan téziseire, melyek szerint a felelős környezeti magatartáshoz elengedhetetlenül szükséges, hogy a haszonelvű-technicista szemléletet felváltsa a környezet megbecsülése, a korlátlan szabadságot az önkorlátozás, a tágabb térhez való kötődést az otthon szemlélet erősödése. A szakirodalomban az is körvonalazódni látszik, hogy az újfajta technológiai megoldások keresése gyakran nem jelent megoldást a problémákra, mert azoknak a műszaki berendezéseknek az előállítását, melyek a környezet további szennyezését megakadályoznák, nagyobb környezeti terhelést jelentenek, mint az addig alkalmazott technológiák. Célszerű ezért olyan tradíciók felé fordulni, melyeket például a paraszti kultúra évezredek óta őrzött, amely kultúrának szerves részét képezte a természeti környezet tisztelete.

Mindezek után hogyan fogalmazhatóak meg egy, a mai magyar valóságot az éghajlatváltozás következtében kialakuló helyzetekre adott válasz szempontjából vizsgáló attitűdkutatás kérdései? A „haszonelvű-technicista szemlélet” vagy a „környezet megbecsülése” értékduál megkülönböztetése alapján a kérdés az, hogy a környezetét leigázó, a forrásokat saját hasznára korlátlanul kiaknázó technicista szemléletet felváltja-e az emberi élőhelyek és azok feltételrendszerei iránti megbecsülés, tényleges szükség szerinti felhasználás, a források megőrzése.⁸ A helyi, illetve tágabb térhez kötődés (lokális – globális) kérdése úgy hangzik, hogy valószínűsíthető-e a lokális szemlélet, lokális érdekek és közösségek, az „otthon szemlélet” erősödése, mely a környezet terhelésének csökkentése érdekében elengedhetetlen. A szabadság és önkorlátozás dilemmája úgy vetődik fel, hogy jelenti/jeleneheti-e a környezeti szempontok figyelembevétele szabadságunk korlátozását, képesek vagyunk-e önző, individuális szempontjaink mellett a tágabb természeti környezetre is tekintettel lenni? Egyáltalán szabadságunk korlátozását jelenti-e a környezeti szempontok szem előtt tartása például a lokális szemlélet erősödése által? Vagy ellenkezőleg: az otthon szemlélet, önellátás és autonómia révén az alkalmazkodást szabadságunk, biztonságunk növekedéseként éljük meg?

Végezetül megválaszolnánk az is, hogy az adaptáció során jelenleg milyen mértékben fordulunk a tradíciók felé, mennyire támaszkodunk a hagyományokra, korábbi nemzedékek, kultúrák tudására, szokásaira? Az adaptációs módok inkább tradicionálisak, múlt felé fordulnak, múltbéli mintákat keresnek, vagy korábban nem ismert, új utakon járunk?

Ezekre a kérdésekre adott válaszok minden valószínűség szerint réteg-specifikusak, társadalmi csoportonként eltérőek: különböznek az egyén világnézete, foglalkozása, műveltsége, családtörténete, földrajzi-területi hovatartozása, életkora stb. alapján.

⁸ Béres, 2013.

Antropogén hatások és az ember felelőssége

Az ember felelőssége két gondolkörben fogalmazódik meg. Az egyik, hogy szerepet játszanak-e a környezet állapotának romlásában antropogén tényezők, az ember által alkalmazott technika, technológia, az életmód, a fogyasztás stb.. A természettudomány válasza egyértelmű igen, hiszen mérési eredmények bizonyítják, hogy folyamatosan nő a Föld légkörének széndioxid tartalma és felszínének átlaghőmérséklete. Már az ENSZ 1972. évi stockholmi konferenciája szorgalmazta a szélsőséges időjárási viszonyok okainak és következményeinek kutatását. Az 1985-ben az ausztriai Villachban tartott tanácskozás minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a „klímaváltozás hihető és komolyan valószínűsíthető”.⁹ A villachi tanácskozás után pedig akörül bontakozott ki vita, hogy „a változás egyértelműen antropogén jellegű-e, vagyis meghatározott emberi tevékenység által kiváltott, avagy csupán egy természetes ingadozás része, ami korábban is előfordult már, csak akkor a világ közvéleménye még nem figyelt fel rá”.¹⁰

A véleménykülönbségek főbb érdekek, érdekcsoportok mentén polarizálódtak. Míg a környezetvédők és a politikusok egy része felkarolta, elfogadta a globális felmelegedés elméletét, és abban az antropogén hatások szerepét, az iparilag fejlett országok politikusainak más része nem vállalta azokat a konfliktusokat, amelyek a fosszilis energiahordozók radikális csökkentése esetén jelentkeztek volna. 1997-ben a kiotói jegyzőkönyv azonban már egyértelműen elismeri az emberi tevékenység és az üvegházhatású gázok kibocsátásának összefüggését.¹¹

Az ember környezetkárosító tevékenységével kapcsolatosan felmerülő másik kérdés, hogy miben áll a felelőségünk, kinek, miért tartozunk elszámolni a Föld javaival? Lányi András miközben figyelmeztet annak fontosságára, hogy keressük a világban való létezésünk értelmét,¹² a jövő nemzedékért vállalt felelőségünket, az utódokról való gondoskodás kötelezettségét hangsúlyozza. Szerinte az emberi társadalom történetében alapvetően új helyzet teremtődött azáltal, hogy beavatkozásunk a természet rendjébe visszafordíthatatlan, tévedésünk, károkozásunk már helyrehozhatatlan. Rámutat arra is, hogy mindaddig, amíg katedráról hirdetjük a jövő nemzedék jogait, nincs számottevő ellenállás, de mihelyt ennek gyakorlati konzekvenciáit is próbáljuk leszűzni, látszik, hogy a dolog nem olyan egyszerű. „A mai társadalom rendje és békéje ugyanis a javak tömeges előállításán, a szabad prédának tekintett természeti források egyre intenzívebb kiaknázásán nyugszik. A társadalmi igazságosság követelményét még gondolatban is csak a zsákmány méltányos elosztása körül alkalmaznánk. Most pedig kiderül, hogy amit jogos szerzeményünknek véltünk, az utódaink elherdált öröksége volt.”¹³

⁹ Láng 2003.

¹⁰ I. m. 60.

¹¹ I. m. 61–62.

¹² „Meggyőződésem, hogy a »belső ember«, mint szellemi lény nem lehet a »lét őrzője«, amíg nem tisztázza világban való léte testiségének jelentőségét. Éspedig azért nem, mert a környezet felelőtlen, irracionális és történelmileg példátlan mértékű pusztítása nem egyéb, mint modern euroamerikai civilizáció emberének bosszúja, aki arra íteltetett, hogy a természet világában hontalan szellemként, az individuális test fogságában és szolgálatában tengesse életét. Száműzötté pedig éppen az a kínzó rögeszme tette, mely szerint az öntudat nem egy világhoz tartozik, hanem egy húsdarabhoz, aminek védelmében eleve kilátástalan élet-halál harcot kell folytatnia a külvilággal. S e mérhetetlen túlerővel szemben hogy is ne engedne meg magának bármit, amire képes egyáltalán? Önnön pusztulásának biztos tudatában miért habozna pusztasággá változtatni az idegen és ellenséges világot?” (Lányi, 2010, 47.)

¹³ Lányi, 2007/a, 21.

Értékátrendeződés – a hazai értékpszociológiai vizsgálatok főbb következtetései az éghajlatváltozás szempontjából

Hazai szociológusok 2002–2010 között öt alkalommal (két évente) vizsgálták a hazai népesség értékpreferenciáit.¹⁴ A kérdőíves megkérdezés során a Schwarz-féle értéktesztet használták. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor 2012-ben részben ezekre a vizsgálatokra, részben saját kvalitatív kutatásaikra támaszkodva vázolták a magyar társadalomban végbement értékváltozásokat.¹⁵ Elemzéseik alapján a továbbiakban arra keresek választ, hogy az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás szempontjából legfontosabb értékek tekintetében mutatkozik-e elmozdulás a fent említett időintervallumon belül, és ezek a változások milyen irányúak, valamint főképpen nemzedéki összehasonlításban milyen különbségek mutatkoznak.

A Schwartz-féle értékteszt 21 alapérték preferencia-sorrendjét vizsgálja.¹⁶ Az értékek sorrendje az öt időpontban az országos átlag alapján:

¹⁴ Füstös, 2002; Füstös – Guba, 2002; Füstös – Táll – Szabados, 2002; Füstös – Szabados, 2005, 2006; Füstös – Guba – Szalma, 2008.

¹⁵ „Ezt a munkát az teszi különösen értékessé, hogy az alapvető statisztikai adatokat, összefüggéseket a magyar társadalom értékrendszerével kapcsolatos gazdag kvalitatív jellegű kutatási tapasztalataikon átszűrve elemzik, értelmezik.” Messing – Ságvári, 2012. 6.

¹⁶ Az értékteszt alapértékei a következők:

G1: Fontos számára, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen. Szereti a dolgokat a saját, egyéni módján intézni.

G2: Fontos számára, hogy gazdag legyen. Azt akarja, hogy sok pénze, és drága dolgai legyenek.

G3: Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy minden embernek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben

G4: Fontos számára, hogy megmutassa képességeit. Azt akarja, hogy az emberek nagyra becsüljék azért, amit tesz.

G5: Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát.

G6: Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat csináljon életében.

G7: Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket.

G8: Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket.

G9: Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét.

G10: Fontos számára, hogy jól érezze magát. Szereti kényeztetni magát.

G11: Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függni másoktól.

G12: Nagyon fontos számára, hogy segítsen a körülötte élő embereknek. Törődik mások jóllétével.

G13: Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Reméli, hogy az emberek elismerik teljesítményeit.

G14: Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.

G15: Keresi a kalandokat, és szeret kockázatot vállalni. Izgalmas életet akar élni.

G16: Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.

G17: Fontos számára, hogy tiszteljék mások. Azt akarják, hogy az emberek azt csinálják, amit mond.

G18: Fontos számára, hogy becsületes legyen barátaihoz. A hozzá közelálló embereknek akarja szentelni életét.

G19: Komoly meggyőződése, hogy az embereknek óvniuk kell környezetüket. Fontos számára, hogy vigyázzon a környezetére.

G20: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.

G21: Minden lehetőséget megragad, hogy jól érezze magát. Fontos neki, hogy olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki.

1-3. hely: létbiztonság; környezet védelme; becsületesség, emberi kapcsolatok fontossága;
4-6. hely: erős állam, kormány által nyújtott biztonság, szabadság, másoktól való függetlenség; egyforma bánásmód, egyenlő lehetőségek;
7-9. hely: aktivitásöröm; segítőkészség; megfelelő viselkedés, konformitás;
10-12. hely: kreativitás, individuumbizonyosság; tolerancia; szerénység;
13-15. hely: hagyományok fontossága; elismertség-igény; hedonizmus;
16-21. hely: újdonság, változatosság; sikeresség; dominancia-igény; szabálykövetés, önállórendelés; gazdagság, anyagi jólét; kockázatvállalás, kihívás-keresés.¹⁷

A fentiek közül mely változókkal mérhetőek leginkább az éghajlatváltozással kapcsolatos előzőleg tárgyalt értékpárok?

1/ A környezet megbecsülése szemben a haszonelvű-technicista szemlélettel értékpár tesztelésére véleményünk szerint a környezet védelmével foglalkozó kijelentés használható. (G19)

2/ Az önkorlátozás vagy szabadság, önzetlenség vagy önzés értékek mentén a megkérdezettek attitűdjei a rendelkezésre álló vizsgálatokban leginkább a hedonizmus (G10), az aktivitásöröm (G21), a sikeresség (G13), az újdonság és változatosság (G6), valamint a kreativitás és individuumbizonyosság (G1) mutatójával mérhető.

3/ Az otthon-szemlélet erősödéséhez, a lokalitás és az autonómia felértékelődéséhez kapcsolható értékek a szabadság, függetlenség (G11) és a kreativitás, individuumbizonyosság (G4) mérőszámával közelíthetőek.

4/ Végezetül a tradicionális értékek, viselkedésminták újjáéledése vagy új megoldások keresése kérdésre a hagyományok fontossága alapján következtethetünk. Az állítás, mely ezt az attitűdöt méri, a Schwarz-féle tesztben így hangzik: „A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.” (G20)

Haszonelvű-technicista szemlélet vagy a környezet megbecsülése

A haszonelvű, környezetét leigázó, a forrásokat saját hasznára korlátlanul kiaknázó technicista szemléletet felváltja-e az emberi élőhelyek és azok feltételrendszerei iránti megbecsülés, tényleges szükség szerinti felhasználás, a források megőrzése?¹⁸

Hazai vizsgálatok szerint a népesség értéksorrendjében elől – a Schwarz féle értékeszt alapján 21 érték között a második-harmadik helyen – található a környezet védelme. Mint a Kapitány szerzőpár megjegyzi, ebben nyilván szerepe van a nyolcvanas éve óta világszerte erős ökológiai szemlélet térhódításának. Ugyanakkor a rendszerváltáskor majd később számos kérdésben politikailag is exponálódott a környezetvédelem: lásd a Duna-kör, a falurombolás, a verespataki aranybánya vagy az osztrák-német hulladéklerakók ügyét, a vörösiszap-katasztrófa.¹⁹

Nemzedéki összehasonlításban azt látjuk, hogy különösen fontosak az 50 éven felüli korosztályban a környezeti értékek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a verbálisan

A megkérdezettek arról nyilatkoznak, hogy az adott érték mennyire hasonlít rájuk. A válaszlehetőségek: 1. teljesen hasonlít rám; 2. hasonlít rám; 3. inkább hasonlít rám; 4. inkább nem hasonlít rám; 5. nem hasonlít rám; 6. egyáltalán nem hasonlít rám. Vagyis adott érték annál kiemeltebb jelentőségű a megkérdezett számára, minél alacsonyabb számot rendelünk hozzá.

¹⁷ Kapitány – Kapitány, 2012, 105.

¹⁸ Béres, 2013.

¹⁹ Kapitány – Kapitány, 2012.

kinyilvánított értékpreferencia nem tekinthető azonosnak az ugyanarra a dologra vonatkozó gyakorlattal.

A szabadság vagy önkorlátozás, önzés vagy önzetlenség dilemmája

Az önzés és önzetlenség egyéni/családi programjai életmód-orientációs szerepet játszhatnak. Béres Tamás²⁰ Meyer-Abich²¹ nyomán ötféle felfogást különböztet meg. Egoista az, aki önmagán kívül csak saját családi, baráti körére van tekintettel. Az antropocentrikus felfogás alapján az egyén önmagán és a hozzá közel állókon túl vagy csupán saját népére, nemzetére van tekintettel vagy ezen kívül tekintettel van a Föld ma élő nemzedékére és az elődökre és utódokra is, vagyis a teljes emberiségre. A patocentrikus felfogásra az jellemző, hogy tekintettel van minden – szerinte érezni, szenvedni képes – lényre. Biocentrikus felfogásról akkor beszélünk, ha valaki tekintettel van minden élőre, holisztikusról pedig, ha tekintettel van mindenre.

Hazai értékszociológiai vizsgálatok eredményei szerint növekszik a hedonizmus szerepe a magyar társadalomban, ez az érték nem szerepel elől az értékrangsorban, de a 16. helyről folyamatosan erősödve a 13. helyre jött fel, ami vélhetően a fogyasztói kultúra alapértékeinek szétterülésével magyarázható.²² Főképpen a fiatalabb nemzedékek körében hódítanak teret az individualisztikus értékek. Erre utal a hedonizmus (G10), az aktivitásöröm (G21), a sikeresség (G13), az újdonság, változatosság (G6), a kreativitás, individuumtudat (G1) mutatójának erősödése a fiatalok körében.

Az otthon-szemlélet avagy az autonómia és a lokalitás felértékelődése

Wolfgang Sachs szerint a fejlődés jelenlegi szerkezete gátat vet a helyi közösségek útjába, károsítja a környezetet, elvonja a helyi erőforrásokat, csökkenti a jólétet. Az északi országok többsége olyan ökológiai lábnyomot hagy maga után, amelyik jóval nagyobb saját területüknél. Külföldi területeket foglalnak le, hogy ellássák magukat mezőgazdasági terményekkel, elszállítják a nyersanyagokat, a Föld közös javait (óceán, légkör) pedig arányuknál jóval nagyobb mértékben kiaknázzák. Az otthon-szemlélet képviselői – kis állampolgári szervezetek, társadalmi mozgalmak, értelmiségiek – abban bíznak, hogy az északi országok visszahúzóásával, az okozott károk megtérítésével tér nyílhat a helyiek boldogulása előtt.²³

Lányi András: Az ember fáj a Földnek című könyvében hangsúlyozza, hogy globális problémáink „csak helyben, helyiek által oldhatók meg. Mert helyreállítani csak olyasmit tudunk, aminek ismerjük a helyét”.²⁴ Az ELTE Társadalomtudományi Karán létrehozott Közös Örökségünk Kutatóműhely Magyarország négy tájegységén – Beregben, Nógrádban, Közép-Tiszavidéken és az Őrségben vizsgálta, hogyan képes a lokális közösség, a falusi társadalom a korunkban végbemenő változásokra az ökológiai és szociális fenntarthatóság követelményeinek megfelelő választ találni.²⁵ A kutatásnak témánk szempontjából egyik legfontosabb mondanivalója, hogy eltűnőben vannak Magyarországon a fenntarthatóság szempontjából előnyösnek tartott hagyományos mezőgazdasági kisüzemek, kihalnak azok a

²⁰ Béres, 2003.

²¹ Meyer-Abich, 1984.

²² Kapitány – Kapitány, 2012.

²³ Sachs, 2007.

²⁴ Lányi, 2010, 135.

²⁵ Lányi – Farkas, 2010.

nemzedékek, amelyek még ismerték a paraszti gazdálkodást, hagyományt és munkakultúrát. A globalizáció „sikertörténetének” nem csak a természeti környezet és a helyiek jóléte esett áldozatul, hanem a helyi társadalmak reprodukcióját szabályozó kulturális minták is leértékelődtek, szétestek. „Bár a fiatalok megélhetést keresve gyakran kényszerülnek elhagyni a falut, reménykeltő, hogy csökken a város vonzereje, és egyre nagyobb számban választják az otthonmaradást vagy a kétlaki életet.”²⁶

Értékszociológiai vizsgálatok szerint az autonómia, a helyi közösségek önállósága, a másoktól való függetlenség tartósan fontos érték a magyar társadalomban.²⁷ Az ehhez az értékhez kapcsolható értékek a lista első felében helyezkednek el: a szabadság, függetlenség a 6. helyen, a kreativitás, individuumbudat a 10. hely körül mozog. Az aktív korúak körében a szabadság, függetlenség értéke még előrébb, a 3-4. helyre sorolódott a kutatási eredmények átlaga alapján.

Tradicionalis értékek, viselkedésminták felélédeése vagy új megoldások keresése?

Megoldást jelent-e a környezetkárosító technológiák korszerűsítése, új, környezetkímélő eljárások, eszközök alkalmazása? Avagy példát kell venni elődeinktől, és olyan paradigmaváltásra van szükség, amelyik alapvetően ellentétes a természetet leigázó ember szemléletével, és merít a történelem azon társadalmainak, társadalmi csoportjainak példájából, amelyek képesek voltak harmóniában élni környezetükkel? Másképpen fogalmazva megőrizhetőek-e életünknek azok a keretei, amelyek a 19-20. században kialakultak, lehetséges-e ezen az úton tovább haladva környezeti károkozás nélkül élni?

John Gowdy a „piac kultúrájával” szemben a vadászó-gyűjtögető társadalmak üzeneteit összegzi 2007-ben magyarul is megjelent tanulmányában. Azt tekinti át, hogy a vadászó és gyűjtögető társadalmak miként tudtak harmóniában élni természeti környezetükkel, hogyan igazodtak a környezeti kényszerekhez maximális szabadságot biztosítva az emberek számára.

Szerinte a közgazdászok által egyöntetűen használt szűkösség fogalma olyan társadalmi konstrukció, mely csak a modern ipari társadalom korlátlan igényeket generáló időszakára alkalmazható. Az ősi – vadászó-gyűjtögető – társadalmak emberei ezzel szemben kimondottan jómódúnak tekinthetőek, „mert kicsiny igényeik miatt egyensúlyt teremthetnek céljaik és eszközeik között”.²⁸ Az ősi közösségekben a munka nem elválasztható a művészettől, a tanulástól, a szocializációtól, a rítusoktól és a társadalmi élet más területeitől, a munka nem robot, nem eszköz ahhoz, hogy „igazi életet” élhessünk. Harmadsorban az egyén termelékenység és a javakból való részesedés nem szükségszerűen kapcsolódik össze, és az önzés és a kapzsiság sem az emberi faj természetes jellegzetessége. Végezetül nem jellemzőek a korai társadalmakra az osztály és nemi alapú egyenlőtlenségek sem.

Összességében Gowdy alapvető szemléletbeli váltást sürget, mely irányának meghatározásában segítségünkre lehet korábbi társadalmi formák működésének tanulmányozása.²⁹

²⁶ I. m. 10.

²⁷ Kapitány– Kapitány, 2012.

²⁸ Gowdy, 2007, 23.

²⁹ Az alternatív közgazdaságtan jeles képviselői Polányi Károly, E.F. Schuhmacher és H.E. Daly. Polányi már a 20. század elején olyan gazdasági szemlélet kidolgozására vállalkozott, amely szakított a gazdaság „formális jelentésével, amely szerint a gazdálkodás a szűkösen rendelkezésre álló eszközök közötti racionális választás valamely cél elérése érdekében” (Zsolnay, 2001). Szerinte társadalomba ágyazottan alakul ki a gazdaság integrációja, és ennek három módját különbözteti meg: a reciprocitást, a redisztribúciót és az árucserét. Schuhmacher: A kicsi a szép című művében az emberléptékű gazdasági egységek mellett teszi le voksát. Daly

Hazai longitudinális vizsgálatok szerint az egyetlen lényegi elmozdulás az értékrend változásában a hazai népesség körében az ezredforduló után a hagyomány értékének erősödése. Ez az érték a kilencvenes évek második felében a 13-ról a 10. helyre került, s itt maradt a 2010. évi adatfelvétel idején is. Nemzedékek közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy főképpen a fiatalok körében növekszik az érdeklődés a tradíciók iránt.

Az éghajlatváltozás és a „helyzetből való kilépés”, az „újrakezdés” stratégiája

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerint a válsághoz való alkalmazkodás egy módja „a helyzetből való kilépés”. Környezetünk állapota romlásának vannak közvetett – például gazdasági – következményei és van hatása közvetlenül a létbiztonságunkra éppúgy, mint egészségünkre. A gazdasági tényezők között számunkra a legfontosabbak a mezőgazdaságra és az idegenforgalomra gyakorolt hatások, melyek növelik a gazdálkodás költségeit és csökkentik a gazdasági tevékenység hozamát, vagyis bizonyos térségekben rontják a megélhetési lehetőségeket (pl. Velencei tó környéke, az Alföld középső része: Homokhátság).

Másutt a természeti katasztrófák esélyeit növelve közvetlenül veszélyeztetik az ott élők biztonságát. (Árvízi területek, viharoknak jobban kitett térségek: pl. Tiszahát, Nyírség). Az egészségügyi hatások között pedig elsőként kell megemlíteni, hogy egyértelmű összefüggés van a halálozások száma és az időjárási csúcshőmérsékletek (hőhullámok) között különösen a nagyvárosi népesség körében. (Az egészségre gyakorolt hatás természetesen ennél is szélesebb körű.)³⁰

A kedvezőtlen változások által kiváltott egyik ésszerűnek tűnő alkalmazkodási mód a lakóhely-változtatás:

- az időjárás-változás által erősebben érintett térségekből a kedvezőbb adottságú térségek felé,
- illetve a sűrűn lakott, a felmelegedés következtében kevésbé élhető nagyvárosok felől a ritkábban lakott, kedvezőbb környezeti paraméterekkel rendelkezők felé.

Hogy vannak-e valóságosan ilyen jellegű mozgások, ennek vizsgálatára egyetlen makrotársadalmi statisztika áll rendelkezésünkre: a népesség vándorlásának mutatói a népszámlálási adatok alapján. Előzetes adatok már a 2011. évi adatfelvételtől hozzáférhetőek, így meg tudjuk nézni, hogy a tíz évvel korábbihoz képest térségenként és településtípusonként milyen irányúak a mozgások.

A népesség térségek közötti átrendeződésének vizsgálata a rendelkezésre álló csekély számú információ alapján módszertani szempontból kifogásolható lenne: egyrészt, mert a 2011. évi népszámlálás adataink jelenlegi feldolgozottsága mellett még csupán aggregált megyei szintű adatokkal rendelkezünk, ezek pedig nem fedik le az éghajlatváltozás szempontjából egymástól elkülönülő térségeket, másrészt számolnunk kell azzal, hogy a migrációt a környezet állapotán kívül sok más – a környezeti faktoroknál sokkal erősebb hatást gyakorló – tényező befolyásolja. Ezen okokból tanulmányomban az éghajlatváltozás hatására esetlegesen bekövetkező belső térségek közötti vándorlás folyamataival nem foglalkozom.

A városokból falvakba történő kiköltözés tendenciáit azonban a korábbi urbanizációs folyamatokat magyarázó gazdasági tényezők kevésbé indokolják, a tranzakciós költségek elmélete alapján ezek a folyamatok nehezen értelmezhetőek. Elemzők szerint valószínűbb,

pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a piac nem dönthet arról, hogy milyen legyen a javak elosztása a jelen és a jövő generáció között (Zsolnay, 2001.).

³⁰ Nemzeti éghajlatváltozási stratégia 2008–2025.

hogy a lakókörnyezet egészségre gyakorolt hatása, valamint különböző pszichés és szociális tényezők ezeknél a faktoroknál erősebben befolyásolják az egyének és családok lakóhely-változtatással kapcsolatos döntéseit.³¹ Éghajlatváltozás szempontjából a városok több szempontból kockázatot jelentenek az ott élő emberek számára: gyakori a városokban a hőszigetek kialakulása, a sűrű beépítettség, alacsony zöldterület által lassúbb a lehűlés, a fokozott felmelegedés pedig az erős légszennyezettséggel párosulva komoly egészségügyi kockázatot jelent, gyakoriak az időjárásra visszavezethető megbetegedések és halálesetek. Amennyiben elfogadjuk, hogy a vándorlást, azon belül a városról falvakba történő költözést befolyásolja a környezet állapota, meg kell néznünk, hogy milyen mértékben jellemző a kedvezőtlen környezeti adottságokkal rendelkező településekről a kedvezőbb adottságú települések felé irányuló helyváltoztatás.

A lakónépesség térségi átrendeződése: vándorlás városról falura

Magyarországon a belföldi és nemzetközi vándorlás legnagyobb nyertesei a falvak, ahol 2001–2011 között 2,3%-kal nőtt a migráció következtében a népesség száma. Ez azt mutatja, hogy a falu, mely az adaptáció egyik fontos ágense és „leginkább a lokális közösség, a természetbe ágyazottság, a közvetlen interperszonális kapcsolatokra épített integráció, valamint a hagyományörzés és -átadás mintáit adja az emberiségnek, elsősorban ezekkel járul hozzá” egyének és csoportok adaptációjához,³² még mindig nagyobb vonzerőt jelent, mint a város. A vándorlási egyenleget a vizsgált időszakban megyénként és településtípusonként az 1. tábla mutatja.

A falusi népesség száma a két népszámlálás közötti időszakban nem nőtt egyenletesen minden megyében, 11-ben nőtt, 8 megyében csökkent. Főképpen a gazdaságilag erős, prosperáló megyék falvainak népessége növekedett, és a gazdasági depresszió által érintett térségekben jellemző a falusi népesség csökkenése. Preferált kistelepülések Pest, Győr-Moson-Sopron, Fejér és Vas megye falvai, de Komárom-Esztergomban, Zalában és Csongrádban is jelentős a falvakba költözők száma. A falvakból történő elvándorlás Borsod-Abaúj-Zemplén megyén kívül nagymértékben érintette Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Baranya, Tolna népességét, de csökkent Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok és Somogy megyében is a falun élők száma.

1. táblázat

Belföldi és nemzetközi vándorlás 2011. évi népszámlálási adatok alapján a 2001. évi adatokhoz viszonyítva (%)

Megye, főváros	2001. február 1. – 2011. október 1.		
	városok	községek	együtt
Budapest	1,7	-	1,7
Bács-Kiskun	0,5	-1,0	0
Baranya	0,3	-1,9	-0,5

³¹ A városok Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2007) definíciója szerint „az egyre nagyobbá és bonyolultabbá váló emberiség integrációjának kísérleti terepei”, miközben a falu – és itt Lányi Andrást és Farkas Gabriellát (2010) idézem – „a lokális közösség, a természetbe ágyazottság, a közvetlen interperszonális kapcsolatokra épített integráció, valamint a hagyományörzés és -átadás mintáit adja az emberiségnek” elsősorban ezekkel segítve egyének és csoportok adaptációját.

³² Az ELTE Társadalomtudományi Karán létrehozott Közös Örökségünk Kutatóműhely például Magyarország négy tájegységén – Beregben, Nógrádban, Közép-Tiszavidéken és az Örségben vizsgálta, hogyan képes a falusi társadalom a korunkban végbemenő változásokra az ökológiai és szociális fenntarthatóság követelményeinek megfelelő választ találni (Lányi-Farkas, 2010.).

Békés	-1,9	-3,2	-2,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	-4,2	-2,6	-3,5
Csongrád	0,8	2,3	1,2
Fejér	-1,8	6,1	1,4
Győr-Moson-Sopron	3,9	7,4	5,3
Hajdú-Bihar	1,4	1,1	1,4
Heves	-0,2	1,7	0,8
Jász-Nagykun-Szolnok	-2,0	-1,0	-1,7
Komárom-Esztergom	-1,1	3,6	0,5
Nógrád	-3,9	0,4	-1,5
Pest	13,6	14,6	14,0
Somogy	2,4	-1,4	0,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	-2,0	-1,9	-2,0
Tolna	-2,2	-2,6	-2,3
Vas	-0,1	3,9	1,5
Veszprém	-1,2	1,0	-0,4
Zala	-0,3	2,3	0,9
Országos összesen			1,7
Ebből:			
Városok Budapest nélkül			1,3
községek			2,3

Forrás: 2011. évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok. KSH, Budapest, 2012.

Ha azt nézzük meg, hogy mely térségben volt a legjelentősebb a városi népesség számának csökkenése ismételten Borsod-Abaúj-Zemplén jár (-4,2%) az élen, második helyen Nógrád megye (-3,9%) található. Míg azonban Borsod-Abaúj-Zemplénben a falvakból történő elvándorlás is jelentős (-2,6%), addig Nógrád megyében a városból kiköltözők egy része a falvak népességét gyarapítja, ily módon a vidéki népesség a vizsgált tíz évben Nógrádban 0,4%-kal növekedett.

Következtetések, hipotézisek

Természeti környezeti tényezők több vonatkozásban befolyásolják egyének és családok életstratégiáit. A vándormozgalom magyarországi statisztikai alapján feltételezhető, hogy a természeti és az épített környezetnek az egészségre, közérzetre, megélhetésre gyakorolt hatása mérhető elmozdulásokat eredményez bizonyos társadalmi-gazdasági mutatók mentén.

A migráció jelzőszámai szerint a népességnek faluról városra való áramlása a múlt század utolsó évtizede óta tart, és ez a folyamat 2001–2011 között sem állt le. A városokból való kiköltözés azonban nem magyarázható a gazdasági racionalitás fogalmkörében. Új fajta értékek, attitűdök mentén lehet csak értelmezni a változásokat, mely értékek között a kistelepülések környezeti, szociális adottságait érdemes/szükséges számba venni. Az otthon szemlélet (lokalitás), a felelősségérzet, az autonómia iránti igény erősödése valószínűsíthető a lakóhely-választással kapcsolatos döntések mögött. Kevésbé tudható azonban, hogy milyen mértékben játszanak szerepet ezekben a döntésekben tradicionális minták, illetve milyen mértékben motiválja a cselekvőket újszerű megoldások keresése.

További vizsgálatunkban az eddigi kutatási eredményekre alapozva feltételezhetjük azt is, hogy egyének és családok alkalmazkodási stratégiái, döntései, cselekvései és az ezeket meghatározó attitűdök, vélemények társadalmi rétegenként eltérőek. Befolyásolja az egyén

„társadalmi-termelési helyzete”, kulturális-műveltségi jellemzői, nemi hovatartozása, életkora, foglalkozása, lakóhelye, média fogyasztási szokásai, más szóval „felnevelő közege”.

Irodalomjegyzék:

- Béres Tamás: Néhány szempont a globális éghajlatváltozással kapcsolatos kulturális mintázatok feltárását és értelmezését célzó átfogó vizsgálat tervéhez. Kézirat, 2013.
- Európai Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, 191–227.
- Füstös László (2002): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban. In: Füstös László és Guba László (szerk.).
- Füstös László – Guba László (szerk.) (2002): Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI.
- Füstös László – Szabados Tímea (2005): Társadalmi Ábratár, 2005, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI.
- Füstös László – Szabados Tímea (2006): Társadalmi Ábratár, 2006, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI.
- Füstös László – Guba László – Szalma Ivett (szerk.) (2008): Társadalmi Regiszter 2008, 1–2. Budapest: MTA PTI — MTA SZKI.
- Füstös László – P. Táll Éva – Szabados Tímea (2002): Társadalmi Ábratár, 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI.
- Gowdy, John: Vissza a jövőbe és előre a múltba. In: Takács-Sánta András (szerk.): Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2007.
- <http://www.kormany.hu/hu/nemzeti-fejlesztési-miniszterium/klima-es-energiaugyi-allamtitkarsag/szervezet>
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, 2007.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékutatás eredményeihez. In: Messing Vera – Ságvári Bence (szerk.): Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest 2012.
- KSH: 2011. évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok. Budapest, 2012.
- Láng István: A fenntartható fejlődés Johannesburg után. Agroinform Kiadóház, Bp. 2003.
- Lányi András – Farkas Gabriella (szerk.): Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? L'Harmattan Kiadó és a Budapesti Corvinus Egyetem, Bp. 2010.
- Lányi András: A fenntartható társadalom. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2007/a.
- Lányi András: A globalizáció folyamata. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2007/b.
- Lányi András: Az ember fáj a földnek. Utak az öko-filozófiához. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2010.
- Messing Vera – Ságvári Bence (szerk.): Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest 2012.
- Meyer-Abich, K. M.: Wege zum Frieden mit der Natur. Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik, München–Wien, 1984.
- Nemzeti éghajlatváltozási stratégia 2008–2025.

Sachs, Wolfgang: Miféle fenntarthatóság? In: Takács-Sánta András (szerk.):
Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása.
L'Harmattan Kiadó, Bp. 2007.

Takács-Sánta András (szerk.): Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető
meggyőződésének újragondolása. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2007.

Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI – MTA SZKI, 123–209.

Zsolnai László: Ökológia, gazdaság, etika. Helikon kiadó, 2001.